

НЕ ВТРАТИТИ СУВЕРЕННОСТІ: ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Мар'ян Мудрий

I. Що таке гуманітаристика

Визначення гуманітаристики (гуманітарних наук) як галузі знань досі викликає дискусії. Причини цього різні. Деякі з них закорінені в минулому, коли наукові стандарти (можливість спостерігати, вимірювати і класифікувати) пов'язували винятково з природничими і технічними напрямками. А деякі зумовлені сучасним повсякденним скепсисом щодо критеріїв науковості й практичності гуманітарного знання. Утім, сучасні глобалізаційні виклики щоразу нагадують, що розв'язання багатьох проблем, із якими зіткнулося людство, потребує не лише технологічного, а й гуманітарного підходу. Тільки через гуманітаристику можна прийти до розуміння природи і людини як мети, а не як засобу.

Передусім з'ясуємо, що відрізняє гуманітарні науки від природничих. По-перше, це домінування наративів, адже ненаративні компоненти, як-от умовиводи чи класифікації, у гуманітаристиці є лише одним з елементів; науковість гуманітарного знання багато в чому визначає пояснювальна здатність наративів, оскільки пояснення – найважливіша функція науки. По-друге, гуманітарні теорії можуть створювати не лише свій предмет дослідження, а й об'єкт, ґрунтуються на філософських ідеях і тісніше пов'язані з соціокультурною практикою. І по-третє, це дуже різні сенси вживання терміна «метод» – на позначення послідовності дій, сукупності вимог, дослідницької теорії чи підходу з однією або кількома ідеями, а також парадигмальна різноманітність, яка часто сягає позанаукового знання [1].

Сучасні гуманітарні науки здобували суспільний статус у гострій конкуренції, з одного боку, із природничими й технічними науками, а з другого – із античною (по суті, ренесансною) освітньою традицією, яка на перше місце ставила вивчення латинської і давньогрецької мов, літератури та мистецтва. І навіть щоб вийти з тіні античності, гуманітарні науки деякий час наслідували методологію природничиків. Тяжіння до натуралізму, що проявилось у Просвітництві, у XIX ст. сформулювало позитивістський ідеал науки. Тож показниками науковості вважали: об'єктивність (істинність), узагальнення та теоретичність, переведення якісних характеристик у кількісні (математизація), пояснення причинності, передбачення, практичну застосовність наукових знань (технологічність) [6].

У певному сенсі й історія як наука своїм становленням завдячує позитивізму. Заявивши про претензії на об'єктивність (істинність), історики розійшлися тоді з філологами. Література залишила за собою світ почуттів і мрій. Утім, місце історії в класифікаціях наук і досі складно визначити однозначно. В українській мові паралельно використовують два терміни – «гуманітарні науки» та «соціальні (суспільні) науки». Попри відмінність у смислових відтінках, їх часто вживають як синоніми або поєднують у понятті «соціогуманітарні науки». Фактично предметне поле історії значно ширше від традиційного гуманітарного знання, у

фокусі якого культура, духовність, мораль (залежно від того, що вважати найважливішою ознакою людини і людського світу).

На місце історії серед гуманітарних і соціальних наук указують традиційні методологічні питання, на які доводиться відповідати історикам: про рівень узагальнень та індивідуалізації висновків, про спрямованість досліджень на вивчення окремого, часткового (осіб, груп) чи цілого (суспільства, культури), про роль інтерпретацій та співвіднесення в них об'єктивного і суб'єктивного, про роль цінностей. Історія надає емпіричні факти, які використовують під час творення соціологічних, політологічних, культурологічних та інших наукових теорій. Крім того, вона не дає забувати, що суспільство та його структурні елементи не лише функціонують, а й змінюються, мають процесуальний характер [9, с. 50].

Від середини 1990-х років у західноєвропейській гуманітаристиці та соціальних науках помітні суттєві переміни, пов'язані з вичерпанням творчого потенціалу нарративізму. Представники так званої постгуманітаристики критикують та/або відкидають центральну позицію людини у світі. Неантропоцентрична гуманітаристика спирається на ідею симбіотичних відносин спільнот, складених із людських та не-людських форм життя, базованого на взаємозалежностях сплетіння людей та речей [2; 3]. Її емансипаційні цінності спрямовуються на визволення природи і речей з-під панування людини. У центрі постає проблема «композиції спільного світу», де об'єднано людей і не-людей (Бруно Латур).

II. Навіщо суспільству гуманітарні знання

У певному сенсі призначення гуманітарних і природничих знань однакове. Це – прояв властивої для людини здатності пізнавати й перетворювати себе і світ. Як природничі знання відображає актуальний стан вивченості матерії – природного матеріалу, із якого складається Всесвіт, так і гуманітарне (чи соціогуманітарне) знання віддзеркалює конкретний стан розуміння людиною власної сутності й можливостей. Не треба забувати, що гуманітарії (зокрема, філософи й літератори) були творцями ідей, які анонсували дивовижні технічні винаходи. Отож, звертатися до гуманітарного знання змушує людей не тільки виховний, а й економічний інтерес. Мистецтво й гуманітарні науки, стверджує американська дослідниця і педагог Марта Нусбаум, формують атмосферу відповідального й обачного управління, культуру творчих новацій [13].

Вочевидь у пошуках сенсів гуманітарного знання (як наукового, так і позанаукового) доречною точкою опори буде тріада із запитань від Іммануїла Канта, актуальних і для природничиків, і для гуманітаріїв: «Що я можу знати?», «Що я маю робити?», «На що я можу сподіватися?». Ідеться про комплекс запитань, які характеризують межі людського пізнання, взаємовідношення світу й людини. Тож у цьому сенсі гуманітарні науки – це галузі досліджень, предметом яких є людина як суспільна (культурна, моральна, духовна) істота та все нею створене. Очевидно, мали рацію ті мислителі ХІХ ст., які окреслювали гуманітарні науки як науки про мінливий світ людських творінь.

Тому-то й назви гуманітарних наук неодноразово змінювали (ідеться про західну інтелектуальну традицію): «науки про культуру», «науки про дух», «моральні науки» – залежно від того, що вважали найважливішою ознакою людини і людського світу. Хай там як, навіть у період стрімкої економічної

модернізації, яка спиралася на наукові відкриття і технічні винаходи, не бракувало голосів, які підкреслювали переваги гуманітарного знання: мовляв, фокусуючи увагу на людині, воно дає змогу проникати в сутність речей, тоді як природничі науки здатні досягнути тільки форму і склад досліджуваного об'єкта. Та й самі прихильники виразного розмежування гуманітарного та природничого знання визнавали, що «науки про дух» є самостійною системою, яка водночас є частиною цілісної системи знань про світ [5].

Не випадково у ХХ ст. тоталітарні режими передусім намагалися знищити гуманітаристику, яка давала людині змогу ширше подивитися на своє суспільство й порівняти його з іншими, зокрема в контексті політичного устрою і стилю правління. Гуманітарне знання дає людині ключ до розуміння себе, свого оточення, локальної спільноти, світу загалом, а також – що важливо – розуміння багатьох систем доведення. Історія, зокрема, щоразу нагадує про рухомість історичного горизонту, про неможливість досягнення ідеального суспільного устрою, про потребу відмови від моністичної парадигми мислення й необхідність урахування всієї сукупності сил, які діють у суспільному житті.

У первинному розумінні призначення гуманітаристики – акумулювати людський досвід задля покращення життя, удосконалити суспільні відносини та й саму людину, звільнити її від залежностей з огляду на расу, стать, клас, етнічне походження чи цінності, які вона визнає. І хоча протягом останніх двох століть це просвітницьке бачення зазнало низку перетворень, сучасна гуманітаристика надалі залишається емансипаційною. Ідея «визволення» (вивільнення індивідуальної та спільнотної суб'єктності) аж ніяк себе не вичерпала. А надто в Центрально-Східній Європі гуманітаристика є необхідною для того, щоб «вчити мислити, особливо мислити критично і захищатися від догматизму, для зміцнення індивідуальності та почуття впливу особи та груп на зміни, що відбуваються довкола» [4].

III. Майбутнє історії як науки та академічної дисципліни

У 2012 р. популярна суспільно-політична інтернет-газета «Українська правда» опублікувала інтерв'ю з Евою Доманською, професоркою історії в Університеті імені Адама Міцкевича в Познані та Стенфордському університеті [4]. Інтерв'ю вийшло під промовистою назвою: «Історія може колись зникнути з університетів, як зникли алхімія чи астрологія». Таку свою думку дослідниця пояснювала тим, що інституціалізація фаху історика та його підтримка з боку держави була зумовлена потребами модерного націоналізму. Історія, твердила вона, зможе зберегти свою суверенність, якщо уникне надмірної заангажованості та уподібнення з ідеологією та дискурсом влади. Продовження життя історії як академічної дисципліни дослідниця вбачала в осучасненні освітніх програм на історичних факультетах університетів.

Гуманітаристика як галузь наукового пізнання давно вже перестала бути сферою лише творчої самореалізації інтелектуалів. Її становлення та існування тісно пов'язані з так званим соціальним замовленням. Причому ця тенденція з часом стає виразнішою [9]. В останнє десятиліття в Україні підготовка здобувачів вищої освіти здійснюється за переліком галузей знань і спеціальностей, який був затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. [11] Відповідно до цієї постанови до галузі знань «Гуманітарні науки» віднесено спеціальності: «Релігієзнавство», «Історія та археологія», «Філософія»,

«Культурологія», «Філологія». У 2023 р. Міністерство освіти і науки України підготувало проєкт нового переліку галузей знань і спеціальностей [12]. Його розробку пояснено потребою наблизити організацію українського освітнього простору до міжнародних стандартів.

У проєкті, про який ідеться, традиційні гуманітарні спеціальності віднесено до галузі знань «Мистецтво та гуманітарні науки». Таке «зближення» мистецтва і гуманітарних наук, як можна прогнозувати, дасть змогу подолати очевидну закостенілість багатьох уявлень про зміст і форму гуманітарної освіти в Україні, але, з другого боку, майже напевно посилить у гуманітаристиці позиції позанаукового знання. У проєкті виразно проступає намір його розробників задовольнити суспільний запит на популярні версії соціогуманітарного знання. Галузь знань «Соціальні та поведінкові науки» запропоновано перетворити на «Соціальні науки, журналістика та інформація» (сюди потрапила, зокрема, і культурологія). Якщо ці зміни ухвалять, майбутнє історії як науки буде проблематичним, а вже напевно одним із найскладніших буде питання про те, як історик зберегти свою професійну ідентичність.

Українська історіографія щойно в останнє чвертьстоліття набула позитивної динаміки в освоєнні загальних методологічних підходів і застосуванні конкретних наукових методик, які визначали розвиток світової (по суті, західної) історіографії в ХХ ст. Тож нагальні потреби й української історіографії, й історичної освіти, і сучасного українського суспільства в цілому, треба думати, полягають не так у наблизенні історієписання до мистецьких канонів (хоча й над цим варто працювати, адже можна тільки захоплюватися умінням історика зображати людей, суспільства і ситуації багатомірними, емоційно насиченими), як у розвитку соціогуманітарного знання, зокрема застосуванні соціокультурного підходу в історичних дослідженнях – розуміння історії як єдності культури та соціальних відносин (соціальності) [7; 8].

Історія – це завжди певний конструкт. Утім, конструювання образів минулого може відбуватися по-різному: від теорії до відкриття нових фактів або навпаки, коли теорію використовують для узгодження відомих фактів. Другий варіант (а він доволі поширений) провадить до наростання кризових явищ в історіографії та дидактиці історії. Гуманітарії (історики передусім) часто-густо опиняються в ситуаціях, коли найкращою (найбезпечнішою) позицією є пристосування до суспільно-політичних реалій та уникнення прямих відповідей на гострі питання сьогодення і його перспектив. Так з інструмента досягнення свободи гуманітаристика може перетворюватися на спосіб «втечі» від неї.

Парадоксально, але гуманітарне знання, первісним призначенням якого було вивільнити людину від залежностей, сьогодні навпаки за певних обставин може додавати людині проблем. Трапляється навіть, що, підлаштовуючись і змінюючи позиції залежно від суспільно-політичних умов, гуманітарії фактично беруть участь у дегуманізації суспільства [10]. Щоб цього не сталося, потрібні зміни в організації та змісті освіти. Ось тільки деякі з орієнтирів, які потрібно взяти до уваги, проєктуючи реформу освітньої галузі (на прикладі історичної науки та освіти): 1. Міждисциплінарні студії (зорієнтованість на комплексний аналіз об'єктивного та суб'єктивного, мікро- і макроструктур); 2. Системний підхід (розгляд історичних подій, явищ і процесів цілісно; подолання фрагментації історичного знання); 3. Контекстуальність (утвердження розуміння, що кожен

історичний факт набуває значення у зв'язку з іншими фактами); 4. Повернення уваги до текстів (гуманітарне знання залежить від рівня розвитку читацької компетентності); 5. Підвищення інституційної ефективності, розвиток інтелектуальних середовищ (спільнот), формування культури діалогу (виховання діалогічного мислення).

Злам ХХ–ХХІ ст. ознаменувався суттєвим зростанням запиту на соціально-гуманітарне знання, що знайшло відображення в понятті «публічний поворот». Перспективи гуманітаристики як галузі знань пов'язані з тим, чи зможуть історики, філософи, філологи, релігієзнавці, культурологи налагодити діалог із суспільством, створити популярні версії своїх наук. Залученість гуманітарного знання до публічного дискурсу ніби додає йому легітимності та практичного сенсу. Сьогодні гуманітаристика знаходиться в активному пошуку нових форм побутування. На перший план вийшли питання способів трансляції знань і типу мовлення. Виник навіть термінологічний новотвір «популярна гуманітаристика» – поєднання простої форми викладу з новаторським змістом. Розвивається цифрова гуманітаристика. Публічний поворот уже великою мірою творить обличчя сучасної науки, зокрема історії.

IV. Підсумкові міркування

Гуманітарне знання, попри розмови про кризу, залишається осердям інтелектуального життя суспільства, має вплив (інколи навіть вирішальний) на його розвиток, адже дає змогу актуалізувати й осмислювати зв'язок між минулим і теперішнім та проектувати майбутнє. Гуманітаристика допомагає людині віднайти нові форми відносин зі світом, а в більш практичному вимірі забезпечує трансформацію наукового способу мислення, яке ще й досі залишається в полоні ранньомодерного природничого ідеалу науковості. Входячи у життя людини, гуманітарне знання здатне наповнювати його новими смислами, робити інтенсивнішим. У сучасній Україні перспективи гуманітаристики полягають у зв'язку із соціальними науками. А з-поміж гуманітарних і соціальних наук особливе місце займає історія, яка постачає фактичний матеріал для обох галузей знань і водночас розвиває власні субдисциплінарні напрями в межах соціокультурного підходу.

Соціогуманітарні студії не вичерпуються академічним виміром і розвиваються в публічній сфері. Однак соціальне замовлення, яке останнім часом стало для науки орієнтиром, зрештою як і те, що вихід представників академічної гуманітаристики (і науки загалом) на публічне поле дедалі частіше прочитується як громадянський обов'язок, може бути палицею на два кінці. Закликаючи до відкритості, не можна забувати про ризики, які може спричинити наповнення публічного простору позанауковим знанням. Популярна наука дуже вразлива до всіляких зловживань. Тож в основі сучасної гуманітаристики має лежати уявлення про людину не тільки як про активну, а й відповідальну істоту. І тут важливо зауважити, що лавиноподібний попит на різні форми публічної філософії, соціології, історії тощо так чи інакше пов'язаний зі зростанням у світі соціальної напруженості. А відповідь на питання, чи є гуманітаристика частиною цієї напруженості, чи навпаки її запереченням, залишається відкритим.

Література

1. Афанасьєв О. І. Гуманітарні науки і гуманітаристика. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* 2014. Т. 22. Вип. 24 (2). С. 9–14.
2. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з польс. та англ. В. Склокін; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.
3. Доманська Е. Куди прямує сучасна гуманітаристика? *Український гуманітарний огляд.* 2012. Вип. 16–17. С. 116–131. URL: <https://cutt.ly/mwRtRkeY> (дата звернення: 05.11.2023).
4. [Доманська Е.] Ева Доманська: «Історія може колись зникнути з університетів, як зникли алхімія чи астрологія». Неочікувано про історію, її майбутнє та кінець постмодернізму – розмова з польською професоркою. *Історична правда.* 14 квітня 2012 р. URL: <https://cutt.ly/3wRtRL0V> (дата звернення: 05.11.2023).
5. Кириленко К. Розмежування «наук про природу» та «наук про дух» у філософії початку ХХ століття як підґрунтя формування єдності гуманітарного та природничого знання. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія».* 2020. Вип. 41. С. 173–185.
6. Лісовий В. С. Гуманітарні науки. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. URL: <https://cutt.ly/dwRtEZ1g> (дата звернення: 05.11.2023).
7. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями / О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь; упоряд. текстів й наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра. Київ: Генеза, 2018. [Т. 1]. 288 с.
8. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями – 2 / О. Удод, С. Блащук, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь; упоряд. Н. Пазюра. Київ: Генеза, 2019. [Т. 2]. 288 с.
9. Панафідіна О. Динаміка «соціальних замовлень» та становлення гуманітаристики (на прикладі історичної науки). *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Філософія.* 2007. Вип. 350–351. С. 48–52.
10. Посохов С. Дегуманізація суспільства чи криза гуманітаристики: що первинне з точки зору ризиків? *Новий Колегіум.* 2018. № 2. С. 22–25.
11. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266). URL: <https://cutt.ly/gwRtTgYt> (дата звернення: 05.11.2023).
12. Проект нового переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти. Опубліковано 8 серпня 2023 р. URL: <https://cutt.ly/0wRtTINx> (дата звернення: 05.11.2023).
13. Nussbaum M. C. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton: Princeton University Press, 2010. 160 p.

ДИГІТАЛІЗАЦІЯ, ПАЛЕОГРАФІЯ І МОВОЗНАВСТВО - НЕОДМІННІ СКЛАДОВІ ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Марина Траттнер
(м. Стокгольм, Швеція)

Під час роботи над книгою «Скарби шведських архівів» шведсько-українська команда архівістів, істориків, юристів, художників і каліграфів зіткнулася з низкою проблем пов'язаних з опрацюванням джерел 17-18 століть. По-перше, велика частина матеріалів цього періоду була або знищена в Україні окупантами, або вивезена за межі країни. І порівняти знайдені в шведських архівах документи з оригіналами в Україні було неможливо. По-друге, певну кількість відомих джерел, яку залишили в Україні, інтенсивно опрацювали російські пропагандисти, підлаштовуючи тексти документів, переклади або їхню інтерпретацію під російську пропаганду, спрямовану на те, щоб переписати українську незалежну історію, перетворити її на славетну історію «юго-западної росії» і нав'язати українцям комплекс меншовартості. Цілі томи архівних документів публікували після ретельної цензури і всі зміни документували. Цей процес частково описаний у книзі Олега Журби «Київська археографічна комісія 1843-1921: нарис історії і діяльності. По-третє, було не так багато спеціалістів, які знали на новій латині або середньовічній латині, шведській мові або староукраїнській мові. До того ж, періодично з'являлися історики, які написали свої докторські дисертації, базуючись на російській пропаганді, і активно критикували знайдені джерела. Були також ті, хто не визнавав українську історію до періоду Козаччини або монополізував певні теми і не дозволяв іншим істориками досліджувати їх. Весь цей досвід нашої команди насправді є дуже цінним, тому що він виявив проблеми, які гальмують або унеможливають Відродження української історичної науки. Тож яким чином ми можемо перетворити проблеми на рішення і можливості?

Знищені в Україні або вивезені з України архіви можна частково відновити з документів в закордонних архівах. Співпраця нашої команди з Держархівом Швеції призвела до того, що ми ідентифікували 30 000 сторінок документів, пов'язаних з історією України. В книзі «Скарби шведських архівів», яку можна безкоштовно завантажити онлайн, ми створили віртуальну карту різних розділів архіву, в яких зберігаються ці документи. Ще частина документів доступна на окремій сторінці, присвяченій політичній історії України, яку створили на сторінці Держархіву Швеції. Інформацію про важливі події можна відтворити з публікацій у шведських газетах з 1645 року і до сьогодні. Мільйони книг, газетних статей та стародруків відскановані у французьких і німецьких архівах.

Маніпульовані джерела можна відновити і опублікувати в оригінальному вигляді. Завдяки тому, що зараз відкриваються архіви, які були недоступні раніше, ми можемо детально проаналізувати деструктивну роботу російського пропагандистського апарату. Збережені томи документів, в яких детально описується, як росіяни переписували нашу історію. Все це варто ретельно дослідити, знайти оригінали українських джерел, відновити їх і опублікувати в Україні.